

А Л Я К С Е Й Ш А Х М А Т А Ў *

«Чалавек, цалкам аддадзены справе славянскага культурнага яднання», – так выказаўся вядомы рускі філолаг-славіст, спецыяліст у галіне гісторыі славянскага пісьма, паўднёvasлавянскай палеаграфіі, славянскага мовазнаўства і славянскай літаратуры, акадэмік Пётр Аляксеевіч Лаўроў пра свайго калегу па навуковай дзейнасці акадэміка Аляксея Аляксандравіча Шахматава, чья навуковая дзейнасць мела непасрэднае дачыненне і да беларусістыкі.

Нарадзіўся Аляксей Шахматаў у дваранскай сям’і (г. Нарва) у 1864 г., але вельмі рана застаўся сіратой. Пасля смерці бацькоў (1870–1871 гг.) яго і дзвюх сясцёр узяла на выхаванне сям’я дзядзькі ў в. Губараўка Саратаўскай губерні (маёнтак бацькі, які па спадчыне перайшоў да брата).

З вясны 1877 г. Аляксей Шахматаў вучыцца спачатку ў Маскоўскай гімназіі Ф. Крэймана, а затым у адной з самых прэстыжных – 4-й гімназіі. «Мне часа прыходзіць у галаву думка: якое кароткае чалавечае жыццё. Можна стацца, што ўжо пражыў палову свайго жыцця, і што ж, я нічога не зрабіў. Нішто ў маім жыцці не вартае пахвалы!» – пісаў 13-гадовы гімназіст Аляксей Шахматаў сваім родным у в. Губараўка [3, с. 190]. Так сур’эзна і па-даросламу рабіў свае першыя самастойныя крокі ў жыцці будучы знакаміты вучоны, набыткам якога ўжо на гэты час былі дзясяткі прачытаных кніг па гісторыі і нават напісанае ў 10-гадовым узросце ўласнае сачыненне з гісторыі рускай дзяржавы, была калекцыя з некалькіх тысяч замежных слоў (у той час досыць папулярны занятак расійскай моладзі) і інш. [3, с. 190].

Неўзабаве поруч з захапленнем гісторыяй з’явілася філалогія: «Мова можа зрабіць мяне паэтам і часткова зрабіла; гэтая мова перанесла мяне ў абстрактны свет, мова пазнаёміла мяне з думкамі чалавека. Філалогіі зусім не ўласцівая сухасць, філалогія – гэтая

* Першы варыянт нарыса апублікаваны ў суаўтарстве з Н. Цясляк у часопісе «Роднае слова» (№ 6, 2014 г.).

наша жыщцё» [3, с. 190]. Па заканчэнні 4-й Маскоўскай гімназіі (1879–1883 гг.) вучыўся на гістарычна-філалагічным факультэце Маскоўскага ўніверсітэта (1883–1887 гг.) і студэнтам двойчы выязджаў вывучаць паўночнарускія гаворкі і старажытныя пісьмовыя помнікі ў Аланецкую губерню (1884 г., 1886 г.).

Пасля ўніверсітэта быў пакінуты на кафедры рускай мовы і славеснасці для падрыхтоўкі да магістарскага экзамену і прафесарскага звання. З восені 1890 г. – прыват-дацэнт Маскоўскага ўніверсітэта, але ў канцы года раптам пакідае выкладчыцкую працу і вяртаецца ў в. Губараўка, дзе працуе земскім начальнікам, вывучае побыт мясцовых сялян і формы землеўладання (таксама тыповы ўчынак тагачаснай моладзі) і адначасова рыхтуе магістарскую дысертацыю «Даследаванні ў галіне рускай фанетыкі».

За гэтую дысертацыю вясной 1894 г. упершыню ў рускай філалогіі замест ступені магістра адразу была прысуджана ступень доктара рускай мовы і славеснасці. Афіцыйнымі апанентамі па дысертацыі выступалі аўтарытэтныя філолагі Піліп Фартунатаў, Раман Брант, Усевалад Мілер і Фёдар Корш. Неўзабаве яго запрашаюць на пасаду ад'юнкта Аддзялення рускай мовы і славеснасці Акадэміі навук і ў снежні 1894 г. ён пераязджае ў Пецяярбург.

З гэтага часу жыццёвы шлях вучонага пазначаны выключна хуткім кар'ерным ростам. Ужо ва ўзросце 35 гадоў яго абралі акадэмікам (1899 г.) У Пецяярбургскай акадэміі навук на працягу ўсяго XIX ст. такога маладога акадэміка не было. Яшчэ праз год Аляксея Шахматава прызначаюць дырэктарам рускага аддзялення бібліятэкі Акадэміі навук, дзе ён пазней стварыў спецыяльнае рукапіснае аддзяленне. З 1904 г. яго ўключылі ў Камісію па падрыхтоўцы рэформы арфаграфіі, а ў 1914 г. акадэмік стаў старшынёй гэтай Камісіі. У 1906–1920 гг. – старшыня Аддзялення рускай мовы і славеснасці, з 1909 г. – аднавіў сваю педагагічную дзейнасць на пасадзе прафесара Пецяярбургскага ўніверсітэта, дзе чытаў курсы гісторыі рускай мовы і рускай дыялекталогіі.

Між іншым, пасля смерці Аляксея Шахматава курс рускай дыялекталогіі ў Пецяярбургскім універсітэце не чытаўся [6, с. 3]. Толькі

ў 2010 г. намаганнямі кафедры рускай мовы Пецярбургскага дзяржаўнага ўніверсітэта (найперш кандыдата філалагічных навук дацэнта І. Лутавінавай) гэты курс лекцый, падрыхтаваны да друку прафесарам Барысам Ларыным яшчэ ў 1940 г., а пазней дапоўнены заўвагамі да тэксту і артыкулам прафесара М. Мяшчэрскага пра Б. Ларына, быў надрукаваны. Гісторыя публікацыі лекцый Аляксея Шахматава вельмі нагадвае абставіны з'яўлення працы Ф. дэ Сасюра «Курс агульнай лінгвістыкі» (1916 г.).

Акадэмік А. Шахматаў не пакінуў суцэльнага завершанага тэксту лекцый, акрамя 1, 4 і 5 раздзелаў, астатнія апрацаваны Б. Ларыным па розных рукапісах. Вось як ён сам пра гэта піша:

«Ні адзін з... рукапісаў не змяшчае закончанага курса ці хоць бы завершанай часткі курса – усе абрываюцца амаль на паўслове. А ў некаторых частках рукапісу ўсе лісткі нагадваюць канспектўныя нататкі, схематычныя накіды. Часам яны вельмі неразборлівыя. ...Аднак у некалькіх месцах неразборлівы тэкст адноўлены мною наўгад. ...Кніга скампанаваная мною цалкам на сваю адказнасць. Уся разбіўка на главы, параграфы, а часта і выдзяленне абзацаў, зрэдку разбіўка кропкамі на сказы – належаць мне. Загалоўкі... унесены мною» [6, с. 21].

У паўсядзённым жыцці Аляксей Шахматаў ніколі не замыкаўся на кабінетнай працы, любіў ажыўленыя дыскусіі, творчыя сустрэчы, вёў шырокую навуковую перапіску. Па розных звестках яго эпістальярная спадчына, што захоўваецца ў архіве Расійскай акадэміі навук, складае ад 17 тысяч [1, с. 283] да 25 тысяч лістоў амаль ад 2 тысяч карэспандэнтаў [5, с. 368], сярод якіх былі і нашы суайчыннікі (У. Дабравольскі, М. Доўнар-Запольскі, Я. Дыла, Я. Карскі, Е. Раманаў, П. Шэйн, М. Янчук і інш.).

Вялікага вучонага Аляксея Шахматава не стала на досвітку 16 жніўня 1920 г. на 57 годзе жыцця ў прысутнасці дачкі Кацярыны. Вестка пра смерць акадэміка моцна ўразіла еўрапейскую філалагічную і гістарычную навуку. Вось як эмацыйна адгукнулася на гэтую падзею наша зямлячка, супрацоўніца Пушкінскага Дома Яўлалія Казановіч у сваім дзённіку:

«18.08.1920. Думка пра нябожчыка ні на хвіліну не пакідае мяне. Нават ноччу бачу яго ў сне. Шахматаў быў адным з тых нямногіх людзей, якія імкнуцца і ў жыцці, і ва ўвазе іх навакольных займаць як мага менш месца, і толькі смерць іх расчыняе тую агромністую пустату, якую яны пасля сябе пакідаюць і якая неяк раптам успрымаецца ўсімі, што з імі так ці інакш судакраналіся» [4, с. 99].

Па ўсёй Расіі шэраг навуковых і навучальных устаноў правялі жалобныя пасяджэнні. У Петраградзе 10 кастрычніка 1920 г. таксама адбылося сумеснае пасяджэнне Акадэміі навук, Петраградскага ўніверсітэта, Рускага географічнага таварыства, Акадэміі гісторыі матэрыяльнай культуры і Археаграфічнай камісіі, на якім добрыя словы пра вучонага гаварылі В. Істрын, С. Альдэнбург, П. Лаўроў, даслаў свой тэкст выступлення «А. А. Шахматаў як гісторык рускай мовы», але не прысутнічаў на пасяджэнні Я. Карскі [2, с. V].

Акадэмік А. Шахматаў вывучаў славянскую акцэнталогію, старажытныя і сучасныя індаеўрапейскія мовы, фінскую і мардоўскую мовы, пытанні параўнальнай фанетыкі і граматыкі славянскіх моў, фанетыку і граматыку сучаснай рускай мовы. Ён грунтоўна даследаваў гістарычную марфалогію рускай мовы, заклаў асновы вывучэння летапісаў і тэксталогіі як навукі. Значныя яго дасягненні ў дыялекталогіі, а таксама ў лексікаграфіі як рэдактара акадэмічнага слоўніка рускай мовы (1895–1916 гг.). За амаль 40 гадоў сваёй навуковай дзейнасці ён напісаў больш за 170 прац, многія з якіх вылучаюцца значным памерам, глыбінёй і шырынёй ахопу прадмета даследавання, у сувязі з чым многія з іх у далейшым сталі зыходным ці паваротным пунктам у іх канчатковым вырашэнні.

Істотны ўнёсак Аляксея Шахматава і ў беларусістыку. У серыі «Поўны збор рускіх летапісаў» (т. 17, 1907 г., сумесна з С. Пташыцкім) ён выдаў тэксты беларуска-літоўскіх летапісаў, значную ўвагу надаваў Супрасльскаму спісу Беларуска-літоўскага летапісу 1446 г. і адстойваў думку пра яго рускія крыніцы. Спецыяльна прыязджаў у 1908 г. у Беларусь і запісваў фальклор і маўленне

жыхароў Барысаўскага павета. У Петраградскім універсітэце Аляксей Шахматаў у 1914–1915 навучальным годзе прачытаў курс «Беларуская мова ў сучасных яе гаворках», дапамагаў Б. Тарашкевічу ў напісанні «Беларускай граматыкі для школ».

Гэты нарыс пра Аляксея Аляксандравіча Шахматава варта завяршыць словамі яго сучасніка Андрэя Сірацініна: «Як сапраўдны вучоны, ён ведаў, што няма культуры без павагі да мінулага і яго паданняў, бо культура – гэта толькі перадача назапашанай адным пакаленнем працы другому. Ён чыстым вынесены ў магілу. Маленькі пайшоў ад нас ростам чалавек, а вялікую пакінуў пасля сябе пустату».

Л і т а р а т у р а

1. Булахов, М. Г. Восточнославянские языковеды : биобиблиографический словарь : в 3 т. / М. Г. Булахов. – Минск : БГУ, 1976–1978. – Т. 1. – 1976. – 319 с.
2. Известия ОРЯС : 1920. – Петроград, 1922. – Т. XXV (памяти Алексея Александровича Шахматова). – 488 с.
3. Отечественные лексикографы. XVIII–XX века / под ред. Г. А. Богатовой. – М. : Наука, 2000. – 508 с.
4. Робинсон, М. А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930 годов). – М. : ИНДРИК, 2004. – 430 с.
5. Славяноведение в дореволюционной России : биобиблиографический словарь. – М. : Наука, 1979. – 429 с.
6. Шахматов, А. А. Русская диалектология : лекции / А. А. Шахматов ; под ред. Б. А. Ларина. – СПб. : Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2010. – 264 с.